

Famílies i benestar a Catalunya

Marina Espinosa / Politòloga

La situació de les famílies a Catalunya: elements de canvi

Els canvis que tenen lloc a la societat catalana, i que afecten molt directament a la redefinició del model tradicional de família i a la diversificació de les estructures familiars, són molt similars als que es viuen en el context europeu, encara que existeixen diferències quant al grau d'intensitat i quant al període temporal en què tenen lloc aquests canvis. A Catalunya, els canvis d'índole demogràfica, econòmica, social i cultural s'han d'emmarcar en el context polític espanyol. El fet d'haver patit una llarga dictadura va limitar de manera profunda la capacitat d'elecció d'homes i dones, i va retardar determinats processos de canvi que a Europa comencen algunes dècades abans. L'aprovació de la Llei del divorci, el consum generalitzat de mètodes anticonceptius o la incorporació de la dona de forma generalitzada al mercat de treball remunerat són elements de canvi que es viuen a Catalunya i a Espanya amb cert retard. Determinats comportaments socials es precipiten com a conseqüència d'haver assolit un major grau de llibertat d'elecció a l'hora de formar una família i posen en qüestió el model familiar patriarcal basat en un nítid repartiment de rols: funció productiva a l'home i funció reproductiva a la dona.

L'evolució demogràfica catalana a partir de la segona meitat del segle XX ve caracteritzada per un important augment de l'esperança de vida de les persones i pel descens de la fecunditat, dos fenòmens que no fan més que reflectir el grau de desenvolupament del nostre país. L'anomenat «envelliment de població» no és pas un problema com ens volen fer creure des de determinats sectors corporatius; ben al contrari, la longevitat de la població constitueix un gran avenç social que, si més no, planteja importants reptes al nostre sistema de protecció social, especialment si tenim en compte les elevades dosis de familiarisme amb què s'ha forjat el nostre Estat de benestar. Efectivament, són les famílies, bàsicament les dones, les que realitzen les tasques d'atenció i cura a les persones grans en situació de dependència. Però aquest sistema d'assistència, basat en les xarxes generacionals de suport informal, es previsible que entri en crisi a causa de la creixent participació de la dona en el mercat de treball.

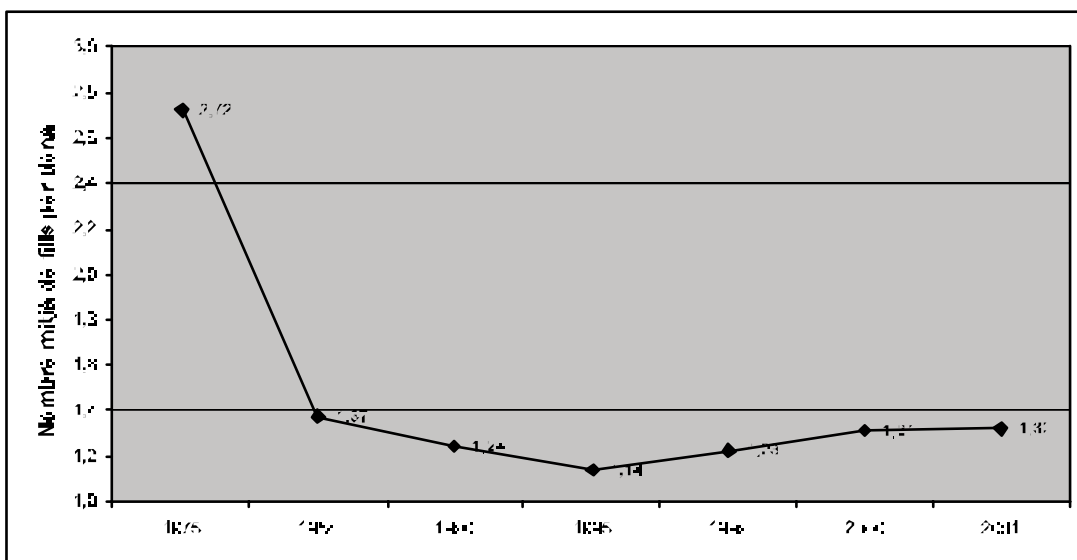
En relació al descens de la fecunditat, Catalunya se situa entre els índexs de fecunditat més baixos del món. Les raons que expliquen la baixa fecunditat de les dones catalanes són diverses i s'entremesclen entre sí: accés majoritari de les dones joves a l'educació superior i al mercat de treball remunerat; dificultats importants per conciliar la vida laboral i la vida familiar, en un context en què persisteixen les desigualtats i les segmentacions de gènere en el treball, en l'espai domèstic i en la cura i atenció dels membres familiars –criatures i gent gran dependent–; profunda transformació cultural que fa canviar les prioritats en els projectes conviencials i vitals de les persones i, molt especialment, de les dones joves, que perceben com es penalitza la maternitat en l'entorn laboral i que no estan disposades a renunciar a l'autodesenvolupament personal i social en pro d'un exclusiu rol de mare-esposa.

Per tant, doncs, hi ha una clara tendència a tenir pocs fills; tendència, però, que s'ha de positivitzar en el sentit que els fills es tenen des del desig i obeeix a una

decisió molt més reflexiva que anys enrera. Tot i això, si bé l'any 1995 l'indicador de fecunditat va tocar fons, tal com es pot observar en el gràfic 1, a partir d'aquest moment es recupera de forma lenta. Segons les dades provisionals del Departament de Sanitat, l'any 2002 van néixer a Catalunya 69.200 nadons, la xifra més alta enregistrada des de 1980. Aquesta tendència a l'alça és previsible que es mantingui ja que les generacions nascudes a la dècada del baby boom (1965-1975), les més nombroses nascudes mai a Catalunya, estan en les edats de màxima fecunditat. En aquest mateix sentit, s'ha de tenir en compte el fenomen de la immigració, ja que les generacions de dones que arriben dels països no europeus i que decideixen començar una nova vida a Catalunya són, en termes generals, joves i amb un índex de fecunditat superior al nostre. Per tant, el discurs alarmista sobre la baixa natalitat a Catalunya s'ha de relativitzar, ja que si bé no és previsible que es produeixi un increment del nombre de fills per dona, en termes absoluts el nombre de naixements anirà creixent en els propers anys.

GRÀFIC 1

Indicador de fecunditat: nombre mitjà de fills per dona en edat fèrtil (15-49 anys)

Font: elaboració a partir de les dades de l'Idescat

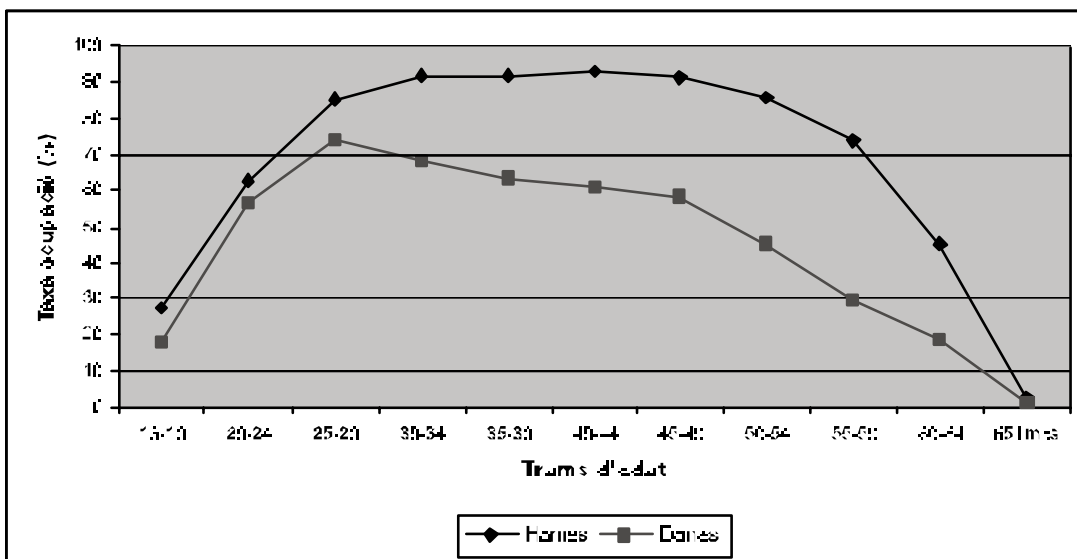
A nivell econòmic, els efectes de la globalització i la internacionalització dels mercats ha modificat substancialment les relacions econòmico-financeres i les relacions laborals. Però el fenomen que, probablement, més ha incidit en l'entorn familiar, ha estat la incorporació massiva de la dona al mercat de treball remunerat, donant lloc a un augment important de les famílies de doble salari.

Aquest fet, però, ha obert noves vies de desigualtats socials. Dins l'espai familiar, l'increment de la renda familiar, que repercuteix en un millor i major benestar de tots els membres que en formen part, no ha anat acompanyat d'un nou repartiment dels rols familiars, situació que ha donat lloc al que es coneix com a doble jornada, doble presència, és a dir, que les dones assumeixen, majoritàriament, les tasques domèstiques i d'atenció i cura dins la llar.

Dins l'entorn laboral les desigualtats es produeixen encara amb més visibilitat. Si bé és cert que l'accés majoritari a l'educació i al mercat laboral ha suposat per a les dones guanys valuosos en termes d'independència econòmica, autonomia personal i

realització professional, també ho és el fet que la inserció laboral es produeix de manera molt desigual entre homes i dones: en els salaris, tot i que s'han reduït les diferències, continua havent-hi un diferencial mitjà a Catalunya del 30%; la precarització laboral i les jornades a temps parcial afecta amb més intensitat a les dones; i, com s'observa en el gràfic 2, la distància entre la taxa d'ocupació d'homes i dones està donant lloc a un important procés de feminització de l'atur.

GRÀFIC 2
Taxa d'ocupació 2002

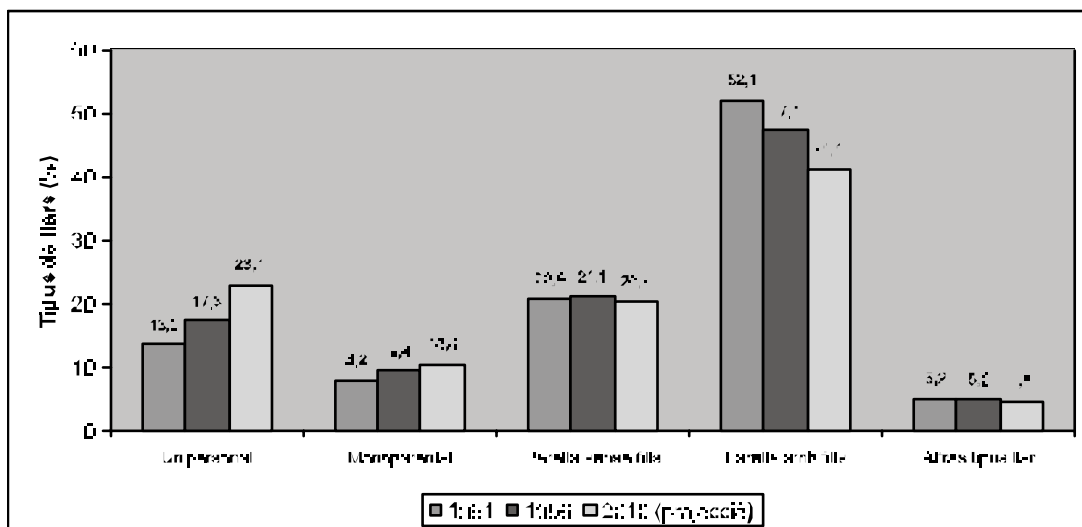

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'Idescat

Tots aquests elements de canvi estan modificant de manera profunda les estructures familiars i els projectes convivencials de les persones. Així, el model de família tradicional, és a dir, la llar integrada per una parella d'home i dona casats amb fills, on el treball remunerat correspon a l'home i les tasques domèstiques i d'atenció i cura a la dona, està perdent relleu social dia rera dia. Si observem la diversificació de les estructures familiars a Catalunya, veiem com la suma de llars unipersonals, monoparentals, parelles sense fills és ja una complexa realitat social majoritària.

Tal com es pot apreciar al gràfic 3, el percentatge de llars unipersonals és creixent i, segons les projeccions (a l'escenari baix), aquesta tendència es mantindrà. El mateix succeeix amb les llars monoparentals, que sembla ser un model familiar amb una tendència a créixer, com a conseqüència d'un major increment de les ruptures d'unions. Val a dir que, tot i que les llars monoparentals encapçalades per homes s'han incrementat en els darrers anys, la majoria d'aquestes estan encapçalades per dones, situació que s'ha de tenir en compte ja que el risc de pobresa infantil i familiar és més alt a les llars monoparentals on el sustentador principal és la dona, sovint situades al marge del mercat laboral i, per tant, sense tenir dret als beneficis socials que se'n deriven. Per això, la política més eficaç per lluitar contra la pobresa infantil i familiar és que les mares formin part del mercat de treball remunerat.

GRÀFIC 3
Tipus de llars a Catalunya

Font: elaboració a partir de les dades de l'Idescat

El reconeixement dels drets individuals que la democràcia ha anat construint ha permès que, avui, homes i dones tinguem més possibilitats de decidir el traçat de les nostres vides i podem definir de forma més lliure que en el passat els nostres projectes convivencials. Però cal fer visible que el règim de benestar català, recolzat fortament en el model de família tradicional, entra en clara contradicció amb els canvis sociodemogràfics, econòmics i culturals que s'estan produint. Els anys 80 van marcar la història d'Espanya i Catalunya de manera molt positiva, amb fites socials tant importants com la universalització de l'educació, de la sanitat i del sistema de pensions. Ara, però, portem massa anys ubicats en l'autocomplaença mentre que la societat no ha parat de modificar-se i de plantejar nous reptes en un context de manca de polítiques públiques que donin resposta a les noves realitats familiars.

Règim de benestar a Catalunya: revisió i reptes

Si, tal com s'explicava al principi, els elements de canvi que s'han produït a la societat catalana són similars als que es produeix en el context europeu, no succeeix el mateix quant a la capacitat de resposta dels diversos governs i institucions, ni tampoc quant al model de família que s'ha volgut reforçar en el marc dels sistemes de protecció social que defineixen els respectius règims de benestar europeus.

En aquest sentit, la classificació que fa Esping-Andersen dels règims de benestar, en funció de la força que pren l'Estat, el mercat i les famílies en la configuració dels sistemes de protecció social, és ja un clàssic. A la distinció entre règim de benestar liberal, socialdemòcrata i conservador, afegiria, posteriorment, el règim de benestar mediterrani, dins el qual s'ubica Espanya i Catalunya.

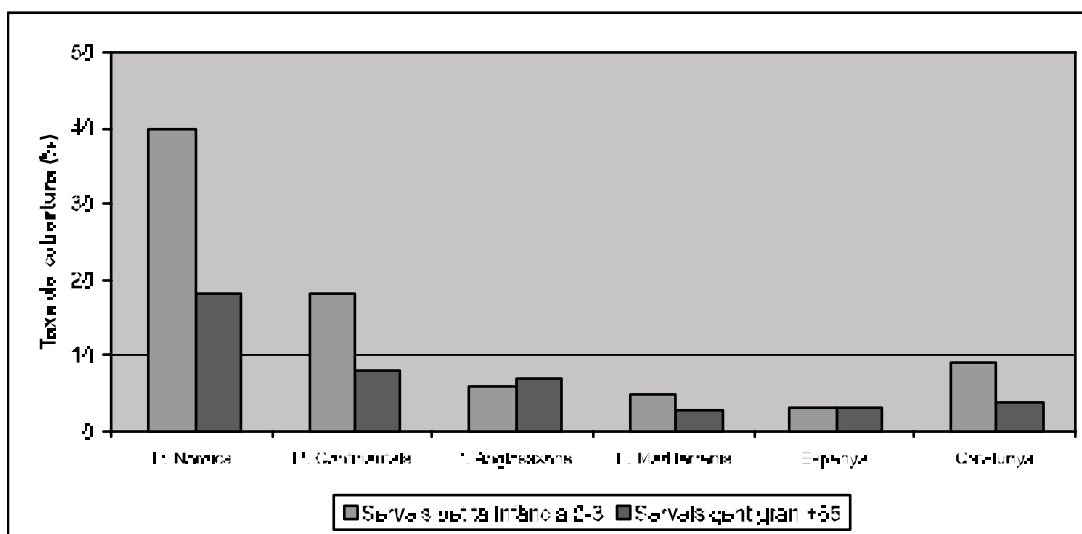
El fort paper que exerceix la família extensa pròpia dels països mediterranis en la provisió de serveis de benestar, la converteix en la principal font generadora de cohesió social, un model que ja actualment, i més encara a mig termini, no serà sostenible si atenem a les transformacions que el sistema familiar està experimentant a Catalunya.

Efectivament, la manca de resposta per adequar el règim de benestar a les noves realitats familiars han donat com a resultat un seguit de dificultats difícils de salvar si no hi ha una voluntat política decidida: taxes de natalitat baixes, per sota de les desitjades; nivells alts de precarietat laboral, que afecten especialment al col·lectiu de joves i de dones; dèficit important en polítiques de conciliació dels temps; dificultat en l'accés a l'habitatge, enormes dificultats per a que els joves es puguin emancipar, etc.

La residualitat de les polítiques de benestar en suport a familiars es fa palès tant a Espanya com a Catalunya. La forta tendència a la familiarització ha donat lloc a un procés de privatització creixent dels costos derivats de tenir fills, sense que el sistema de protecció social hagi respost més enllà d'articular mecanismes d'assistència social adreçats a les famílies en les situacions de major precarietat social.

Per tant, governs i administracions han reaccionat tard. De fet, les polítiques familiars com a conjunt de mesures més o menys articulades per protegir socialment a les famílies tenen una història curta a Catalunya, i més curta encara a Espanya. És cert que s'han pres algunes iniciatives legislatives¹ per adequar el marc legal a les noves realitats familiars, encara que aquestes no hagin fet una aposta clara per la plena igualtat de drets, sigui quina sigui la forma familiar: tradicional, unió de fet, homosexual, etc. També ho és el fet que la Generalitat disposa d'un Pla governamental de suport a les famílies des de 1993; un Pla, però, que no ha donat resposta, ni tant sols ha pal·liat, la demanda no atesa en llars d'infants, serveis d'atenció domiciliària, residències per a la gent gran, etc. Actualment, el 73% dels infants escolaritzats fins als tres anys d'edat van a una escola bressol privada no concertada, situació que genera greus desigualtats socials entre qui pot pagar aquests serveis i qui no pot fer-ho. La manca de serveis de proximitat és un dels principals dèficits que presenta el nostre règim de benestar, situació que genera importants restriccions a qui vol assumir responsabilitats familiars. Aquest dèficit contrasta amb uns índexs d'oferta pública de serveis molt superiors en altres països europeus, especialment els nòrdics, tal com es pot apreciar en el gràfic següent.

GRÀFIC 4.
Taxa de cobertura en serveis a la petita infància i a la gent gran

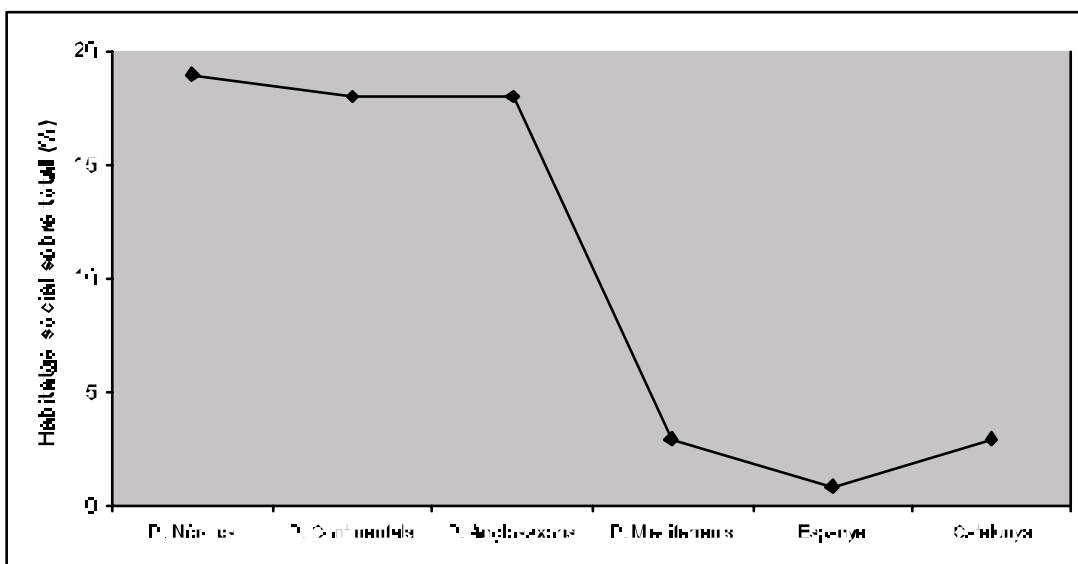

Font: elaboració a partir de les dades d'Eurostat 2002.

L'altre gran forat del nostre règim de benestar és la pràctica inexistència d'habitatge social i la manca d'una política decidida que controli els preus del mercat a partir d'una oferta generosa d'habitatge social. Fins ara, la política d'habitatge s'ha centrat, bàsicament, en mesures econòmiques indirectes, via desgravacions fiscals, per incentivar la compra d'habitatge. En aquest sentit, la darrera iniciativa fiscal anunciada pel govern de la Generalitat, per tal que els pares puguin desgravar-se el suport econòmic que donen als fills per la compra d'un habitatge, no només no resol el problema de l'habitatge existent al nostre país, sinó que resulta ineficient, ja que qualsevol iniciativa que actuï sobre la demanda repercuteix directament en un increment dels preus de mercat. A més, aquesta iniciativa manifesta una elevada dosi de familiarisme, ja que atribueix a les famílies la responsabilitat d'haver-se de fer càrrec de l'habitatge dels fills i discrimina clarament les famílies amb menys recursos que no poden fer aquest esforç econòmic.

Aquest país té un problema greu amb l'habitatge. Els preus no fan més que pujar des de finals dels anys 80 i la construcció d'habitatge social és pràcticament inexistent, si la comparem amb els països europeus socialment més avançats, segons queda reflectit en el gràfic següent.

GRÀFIC 5
Habitatge social sobre el total de l'oferta d'habitatge

Font: elaboració a partir de les dades d'Eurostat 2002.

En aquest context, les famílies tenen greus dificultats per poder canviar d'habitatge segons les seves necessitats familiars. I els joves troben en l'habitatge la principal trave, juntament amb una ocupació precària, per a poder emancipar-se i encetar un projecte de vida autònom dins el qual, probablement, hi haurà el desig de formar una nova família.

Podem constatar, doncs, com la família és la principal proveïdora de serveis de benestar, especialment els relacionats amb la criança i educació dels fills, la cura i assistència de les persones en situació de dependència, la manutenció i l'allotjament.

Durant més de vint anys d'autogovern a Catalunya s'ha propiciat un discurs familiar progressista que no es correspon amb els fets, poc sensible a les desigualtats

de gènere, afavoridor del manteniment dels rols clàssics de la família, d'esquenes a les transformacions socials que estaven tenint lloc a Catalunya i sense tenir en compte les necessitats ni la diversitat de situacions familiars existents. El nostre règim de benestar trontolla per manca d'actuacions que donin resposta als nous reptes que se li plantegen: envelliment de la població, canvis en l'estructura familiar, noves desigualtats que genera el mercat de treball, la immigració...

Ara, però, les polítiques de suport a les famílies semblen haver entrat definitivament en l'agenda política. El govern de la Generalitat ha presentat a tràmit parlamentari un Projecte de Llei de suport a les famílies que universalitza els ajuts directes a les famílies que tenen fills menors de tres anys. El govern de l'Estat, per la seva banda, també atorga ajuts directes, encara que en aquest cas els ajuts són segmentats i adreçats només a mares que treballen en el mercat laboral remunerat, situació que genera desigualtats socials respecte de les mares que no pertanyen al mercat laboral: hi ha moltes mares que voldrien treballar i no poden perquè es troben en situació d'atur, i moltes altres que efectuen una important tasca d'atenció i cura dels seus infants sense que aquesta funció tingui el reconeixement social que li correspon.

Si bé és cert que en matèria de prestacions econòmiques directes a les famílies també ens situem en una mitjana per sota de la europea i, per tant, s'han de contemplar com un instrument més de les polítiques familiars, especialment eficaç en famílies de baix nivell de renda o en situacions de pobresa; les polítiques familiars requereixen d'un pacte social més ampli entre agents públics, privats i socials orientat a cercar un major equilibri entre ajuts econòmics directes i serveis de proximitat.

En aquest mateix sentit, no podem obviar que els problemes que avui tenen les famílies a Catalunya són complexos i estan interrelacionats. Per tant, han de tenir resposta des d'àmbits tant diversos com la política d'habitatge, la política educativa, la promoció econòmica i ocupacional, la política fiscal, etc. Tampoc podem perdre de vista que les formes familiars són heterogènies i les necessitats familiars són diverses i canviant al llarg del cicle vital de les persones; de la mateixa manera que els territoris de Catalunya tampoc són homogenis. Per això, les polítiques familiars requereixen d'un plantejament integral, des de la flexibilitat i la diversificació de polítiques i serveis, per tal que donin respostes adequades a les diferents realitats familiars i als diferents territoris.

Els reptes que te plantejats el nostre Estat del benestar han de ser abordats des del diàleg institucional. La complexitat dels problemes que, avui, té plantejats la societat catalana, requereixen d'un nivell més elevat de coordinació i concertació entre agents i institucions públiques.

Finalment, la redefinició i adequació del nostre règim de benestar a les noves realitats familiars, precisa d'un procés de desfamiliarització orientat a cercar l'autonomia personal dels ciutadans i ciutadanes de Catalunya, independentment dels seus vincles familiars. I cal, sobretot, unes polítiques de suport a les famílies que estiguin orientades a assolir l'equitat social, sense discriminacions de gènere i independentment del tipus de forma convivencial que s'hagi triat de viure.

1 El 1998 s'aproven al Parlament la Llei d'unions estables de parelles de fet heterosexuals i homosexuals, el nou Codi de família i la Llei complementària sobre situacions convivencials d'ajuda mútua.

BIBLIOGRAFIA

- Brullet, C. i Parella, S (2001): «Polítiques de serveis a les famílies: residualitat pública en un context cultural familiarista». A: Govern i polítiques públiques a Catalunya (1980-2000), Volum I Autonomia i benestar. Edicions Universitat de Barcelona i Servei de publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Diputació de Barcelona (2003): Polítiques de suport a les famílies: una proposta des del món local. Barcelona.
- Flaquer, Lluís (2000): Les polítiques familiars en una perspectiva comparada. Fundació «La Caixa». Barcelona.
- Esping-Andersen, Gosta. (2000): Fundamentos sociales de las economías postindustriales. Ariel. Barcelona.
- Navarro, Vicenç. (2002): Bienestar insuficiente, democracia incompleta. Anagrama. Barcelona.